

KARAR İNCELEMESİ

**ÇEVRE VE İNSAN HAKLARI İLİŞKİSİNE YENİ BİR YAKLAŞIM:
AMERİKALILAR ARASI İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ'NİN OC-23/17
SAYILI TAVSİYE GÖRÜŞÜ **

A NEW APPROACH TO THE RELATIONSHIP BETWEEN ENVIRONMENT AND HUMAN RIGHTS: INTER-AMERICAN COURT OF HUMAN RIGHTS ADVISORY OPINION OC-23/17

Bahar KONUK SOMMER*

Makale Bilgi

Gönderilme: 05/12/2019
Kabul: 19/04/2020

Anahtar Kelimeler

*Çevre Hukuku,
Sağlıklı Bir Çevrede
Yaşama Hakkı,
Amerikalılar Arası
İnsan Hakları
Mahkemesi'nin
Tavsiye Görüşleri,
Sınıraşan Çevresel
Zararlardan
Sorumluluk.*

Article Info

Received: 05/12/2019
Accepted: 19/04/2020

Keywords

*Environmental Law,
The Right to a Healthy
Environment,
Advisory Opinions of the
Inter American Court of
Human Rights,
Liability for
Transboundary
Environmental Harm.*

Özet

15 Kasım 2017 tarihinde Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi ile güvence altına alınmış olan yaşam hakkı ve kişinin fiziksel, zihinsel ve ruhsal bütünlüğünün korunması hakkı bakımından Taraf Devletlerin yükümlülüklerini ortaya koyan bir tavsiye görüşü yayımlamıştır. Kolombiya Hükümetinin istemi üzerine ortaya konan bu Tavsiye Görüşü, sağlıklı bir çevrede yaşam hakkının bağımsız bir temel hak olarak tanınmasından, devletlerin çevrenin korunması ile ilgili maddi ve usuli yükümlülüklerine, devletlerin kendi sınırları içerisinde gerçekleştirdikleri faaliyetlerin neden olduğu sınır aşan çevresel tahribattan dolayı sorumluluklarından uluslararası çevre hukukuna ilişkin düzenlemelerin bu hususta kaynak olarak kullanılıp kullanılamayacağına kadar çevrenin korunması ve insan hakları ilişkisi bağlamında pek çok konuyu ele almış olup, başta iklim değişikliği olmak üzere çevre ile ilgili pek çok güncel hukuki meseleye ışık tutmaktadır. OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşü ile ilk kez, maddi ve usuli yükümlülükler yönünden de ele alınmak suretiyle çevre ve insan hakları ilişkisi bu denli detaylı ve titiz bir şekilde bir uluslararası yargı merci tarafından ortaya konmuş olup benzer konulara ilişkin ortaya çıkan uyumsuzlukların çözümünde başvurulabilecek zengin bir içtihat yaratılmıştır.

Abstract

The Inter American Court of Human Rights issued an advisory opinion concerning state obligations on the environment, in the context of the rights to life and to personal integrity as recognized by the American Convention on Human Rights on 15th November 2017. The Advisory Opinion in question, issued in response to a request by Colombia has groundbreaking findings on several contemporary environmental issues such as climate change, States' liability due to transboundary harm and sources of environmental dispute resolution and the jurisdictional, procedural and substantial implications of States' human rights obligations in the context of the protection of the environment and human rights. The Advisory Opinion in question is certainly a landmark while for the first time in history, the environment and human rights with their substantial and procedural connections have been examined by an international tribunal. The result has been so carefully reasoned and the analysis has been so richly supported that it will likely be a fertile source for legal argument and jurisprudential reasoning in future cases.

I. GİRİŞ

Sağlıklı bir çevrede yaşamanın bir insan hakkı olduğu ilk defa 1972 tarihli Birleşmiş Milletler Stockholm Konferansı'nda dile getirilmiştir. Konferans sonucunda ortaya konan Bildiri'nin 1. maddesi, insanın kendisine onurlu ve iyi bir hayat sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğunu öngörmektedir. Hukuksal açıdan bağlayıcı olmamakla birlikte, çevre hakkının temel bir hak olarak tanınması ve yaygınlık kazanması bakımından önemli bir adım sayılabilecek olan Bildiri¹, özellikle uluslararası çevre sorunları ile ilgili pek çok temel ilkeyi formüle etmiş² ve ulusal devletlerin anayasalarında çevre hakkına yer verilmesini sağlamıştır³.

Seksenli yıllardan bu yana, çevre ve insan hakları ilişkisinin dünya kamuoyu gündemine her geçen gün artan sıklıkta getirildiğini ve konunun farklı platformlarda tartışılır hale geldiğini söylemek yanlış olmaz⁴. Bunun başlıca nedeni özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan sanayileşme, hızlı nüfus artışı ve kentleşme gibi süreçlerin sebep olduğu çevre sorunlarının insan varlığına karşı önemli bir tehdit oluşturmaya başladığının anlaşılmasıdır. İletişim araçlarının gelişmesi ve kullanımlarının yaygınlaşması bilgiye erişimi kolaylaştırmış, insanlar dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan çevre sorunlarından haberdar olmaya başlamışlardır. Çevresel bilgiye erişim ve karar alım süreçlerine katılım gibi usuli çevresel hakların da tanınmasıyla bireylerin çevrenin korunması konusunda aktif rol oynamalarının öni açılmıştır.

Şüphesiz ki, bireylerin çevrenin korunması konusunda aktif rol oynamalarını sağlamanın en önemli aracı, onlara çevresel konularda yargısal başvuru hakkının tanınmasıdır. Çevre hakkının bir insan hakkı olarak tanınması pratikte bu nedenle önemlidir. Zira insan haklarının korunmasına hizmet eden ulusal ve uluslararası mekanizmalar, bireylerin, uluslararası çevre hukukunun en büyük eksikliği olan etkili bir yargı merciine başvuru haklarını kullanmaları suretiyle bir yandan insan haklarının güvence altına alınmasına hizmet ederken bir yandan da çevrenin korunmasını sağlar.

Stockholm Bildirisi'nde bir ilke olarak kabul edilen insan onuruna yaraşır bir çevrede yaşama hakkı, günümüze dek bireysel veya kolektif bir insan hakkı olarak evrensel bir sözleşmede güvenceye bağlanmamakla birlikte, bölgesel düzeyde Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı⁵ ve Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Ek Protokolü⁶ (San Salvador Protokolü) ile güvence altına alınmıştır. Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı, bütün halkların kendi gelişmeleri için genel olarak yeterli bir çevreye hakları olduğunu belirtirken (md. 24), San Salvador Protokolü'nün 11. maddesine göre herkes, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.

İnsan haklarının uluslararası alanda korunması konusunda, hakları ihlal edilen bireye Sözleşme ile ihdas edilen Mahkeme'ye başvurma imkânı tanıyarak onu, uluslararası hukukun süjesi haline getiren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ise çevre hakkı özel olarak düzenlenmiş değildir. Bununla birlikte Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, çevrenin korunmasını özellikle Sözleşme'nin 8. maddesi ile düzenlenen özel hayata ve aile hayatına saygı hakkının bir parçası olarak değerlendirmekte ve zarara sebep olan taraf devletleri sorumlu tutmakla çevrenin korunmasına katkıda bulunmaktadır⁷.

Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi ile öngörülen yükümlülükler uyulmasının sağlanması ve hak ihlallerinin denetimi konusunda Sözleşme ile yetkilendirilen Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi ise çevre hakkını bugüne kadar genellikle yerli halkların doğal kaynaklar

¹ TURGUT YILMAZ, Nükhet: Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2017, s.94.

² ÖZDEK, Yasemin: Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı, TODAİE Yayınları No: 249, Ankara 1993, s.73; GÜNEŞ, Ahmet M.: "Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası 70(1), 2012, s.86.

³ Bu bağlamda çevre hakkı, 1972'de Macaristan, 1974'te Yugoslavya, 1976'da Portekiz ve Polonya, 1978'de İspanya ve 1979'da Peru Anayasalarında yer almıştır.

⁴ GÜNEŞ, Ahmet M.: Çevre Hukuku, XII Levha Yayınları, İstanbul 2015, s.148.

⁵ Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı, <http://www.humanrights.se/wp-content/uploads/2012/01/African-Charter-on-Human-and-Peoples-Rights.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.11.2019).

⁶ Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi Ek Protokolü, <https://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html> (Erişim Tarihi: 04.11.2019).

⁷ DUYMAZ, Erkan: "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 47, 2012, s.125.

üzerindeki mülkiyet haklarına ilişkin olarak değerlendirmiştir⁸. Bununla birlikte Mahkeme, 15 Kasım 2017 tarihinde Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin çevre hakkına ilişkin hangi güvenceleri sağladığı ile ilgili olarak son derece önemli bir tavsiye görüşünde bulunmuştur⁹. Çalışmamızda öncelikle Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi ve Mahkemenin tavsiye görüşlerinin hukuki niteliği konusunda genel bilgi verilecek, devamında “Çevre ve İnsan Hakları” başlığını taşıyan ilgili tavsiye görüşünün ayrıntılları üzerinde durulacaktır.

II. AMERİKALILAR ARASI İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ ve MAHKEME’NİN TAVSİYE GÖRÜŞLERİNİN HUKUKİ NİTELİĞİ

A. Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi ile İlgili Genel Açıklama

Amerikalılar arası sistemin insan haklarının korunması ile ilgili olarak, ilki Amerikan Devletleri Örgütü Şartı ve Amerikan İnsan Hak ve Ödevler Bildirisi, ikincisi ise Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi olmak üzere iki ayrı hukuki dayanağı vardır¹⁰. Bu bağlamda denetim görevini Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu ve Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi yerine getirir.

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, 18 Temmuz 1978’de Grenada’nın onaylama belgesini tevdi ile birlikte Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi’nin yürürlüğe girmesiyle kurulmuştur. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi’ne göre, “Mahkeme’nin yargı yetkisi, Sözleşme hükümlerinin yorumlanmasına ve uygulanmasına ilişkin olarak kendisine sunulan tüm vakaları kapsar” (md. 62/3). Mahkeme’nin yetki meselesi Statü’de¹¹ netleştirilmiştir. Buna göre Mahkeme, özerk bir yargısal organ olup, amacı Sözleşme’nin uygulanması ve yorumlanmasıdır¹².

Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi uyarınca Mahkeme, çekişmeli davalara bakma, tavsiye görüşü ve geçici tedbir kararı verme yetkilerini haizdir (md. 61-64). Amerikan insan hakları sistemi içerisinde kişilerin doğrudan bireysel başvuruda bulunmaları mümkün değildir. Mahkeme önüne bir vakayı yalnızca Amerikan İnsan Hakları Komisyonu veya ilgili Taraf Devlet götürebilir (md.61/1)¹³.

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, bir devletin Sözleşme ile garanti altına alınan bir temel hakkı ihlal ettiği sonucuna varırsa, ihlalin ortadan kaldırılmasına hükmeder. Eğer Mahkeme bir devleti mahkûm ettiğinde başvuranın bir zarara uğradığını saptarsa, eski hale iade mümkünse durumun eski hale iadesine değilse genelde adil bir tazminata yani uğranılan zararın tazmini için bir miktar para ödenmesine karar verir¹⁴. Söz konusu ihlalin tekrarlanmaması, ihlale sebep olan devletin ulusal yasalarında değişiklik yapılmasını gerektiriyorsa Mahkeme bu hususu da kararında belirtebilir¹⁵. Mahkeme’nin verdiği kararlar kesin olup, bir üst başvuru yolu bulunmamaktadır. Taraf Devletler Mahkeme kararlarına uymakla yükümlüdürler (md. 68/1).

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, acil ve ciddi nitelik arz eden vakalarda ve kişilerin sonradan giderilmesi olanaksız bir zarara uğramalarının önlenmesinin mümkün olduğu durumlarda, incelemekte olduğu meseleler bakımından geçici tedbir kararı alabilir (63/2). Mahkeme, bu yetkisini önündeki davalar bakımından kullanabileceği gibi Komisyon’un talebi

⁸ DE OLIVEIRA MAZZUOLI Valerio/DE FARIA MOREIRA TEIXEIRA Gustavo: “Greening The Inter American Human Rights System”, L’Observateur des Nations Unies, 33, 2012-2, s.304.

⁹ Inter American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17 of November 15, 2017 Requested by the Republic of Colombia (OC-23/17), http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/resumen_seriea_23_eng.pdf, (Erişim Tarihi: 12.10.2019).

¹⁰ SHELTON, Dinah: Reginol Protection of Human Rights, Oxford University Press, New York 2008, s.68; GEMALMAZ, Mehmet Semih: Latin Amerika’da İnsan Hakları, 3. Baskı, Kavram Yayınları, İstanbul 1994, s.45.

¹¹ Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi Statüsü,

https://www.oas.org/xxxivga/english/reference_docs/Estatuto_CorteIDH.pdf, (Erişim Tarihi: 04.11.2019).

¹² BLOOM, Barbara Lee: The Organization of American States, Infobase Publishing, New York 2008, s.88.

¹³ Bu düzenlemenin eleştirisi için bkz. DWYER, Amy S.: “The Inter-American Court of Human Rights: Towards Establishing an Effective Regional Contentious Jurisdiction”, 13 B.C. Int’l & Comp. L. Rev. 127, 1990, s.145. <https://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol13/iss1/6/> (01.11.2019).

¹⁴ ASLAN, Volkan: “Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sistemi”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 3(2), 2012, s.282.

¹⁵ SHELTON, Dinah: Remedies in International Human Rights Law, 2. Baskı, Oxford University Press, USA 2006, s.289.

üzerine henüz önüne getirilmemiş davalar bakımından da kullanılabilir¹⁶.

B. Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin Tavsiye Görüşlerinin Hukuki Niteliği

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin çekişmeli davalara bakmak ve geçici tedbir kararı vermek dışında tavsiye görüşünde bulunma yetkisi de vardır. Amerikan Devletleri Örgütü'ne üye herhangi bir devlet veya kendi yetki alanlarına giren konularla sınırlı olmak kaydıyla Amerikan Devletleri Örgütü Şartının X. Bölümünde sayılan organlar, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin ve insan haklarının korunmasına ilişkin Amerikan devletlerindeki diğer anlaşmaların yorumu hususunda Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurabilirler (Ame. İHS, md. 64/1). Ayrıca bir üye devletin talebi üzerine Mahkeme, o Devletin ulusal yasalarından herhangi birinin bahsi geçen uluslararası belgelere uygunluğu konusunda da görüşte bulunabilir (Ame. İHS, md. 64/2). Bir başka deyişle, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi, Amerikan Devletleri arasında akdedilen insan haklarına ilişkin diğer anlaşmalar ve Amerikan Devleti Örgütü üyesi devletlerin iç hukuk düzenlemeleri Mahkemece yorumlanabilir ve Mahkeme bunlara ilişkin tavsiye görüşünde bulunabilir¹⁷. Bu görüşü talep edebilecek olanlar ise yalnızca Sözleşmeye taraf olan devletler değil, Amerikan Devletleri Örgütü üyesi devletler ve Amerikan Devleti Örgütü Şartı Bölüm X'da sayılı organlardır.

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin tavsiye görüşleri bağlayıcı olmamakla birlikte bunların tamamen işlevsiz veya etkisiz oldukları söylenemez¹⁸. Tavsiye görüşlerinin en önemli işlevi Sözleşme ve diğer belgelerde yer alan düzenlemelere açıklık getirmek, onların kapsamını belirginleştirmektir. Öte yandan Mahkeme bu usulü kullanarak Sözleşme normlarının koruma alanını da genişletebilmektedir¹⁹.

Tavsiye görüşlerinin bir diğer önemli işlevi, Mahkeme'nin çekişmeli yargı yetkisi çerçevesinde önüne gelen somut olaylarda uygulayacağı esasları belirlemek ve alenileştirmektir. Böylelikle Taraf Devletlerce ileri sürülen, uyuşmazlığa konu bir norm veya bu norma dayalı bir uygulamanın Sözleşmesel yükümlülüklerle uygun olduğu iddiası, eğer bununla aksi yönde bir tavsiye görüşü varsa kabul görmeyecektir. Nitekim Mahkeme'nin bireysel veya devletlerarası başvuru yolu ile önüne gelen bazı uyuşmazlıklarla ilgili karar verirken tavsiye görüşlerinde yer verdiği hususlara atıf yaptığı, bunları hükmüne esas aldığı görülmektedir. Bu nedenle Mahkeme'nin tavsiye görüşlerinin teknik olarak hukuken bağlayıcı olmasa da pratikteki işlevleri bakımından bağlayıcı oldukları söylenebilir²⁰.

III. OC-23/17 SAYILI TAVSİYE GÖRÜŞÜNÜN KONUSU

A. Genel Olarak

16 Mart 2016 tarihinde Kolombiya Hükümeti, Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nden Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde Taraf Devletlerin sınır aşan çevresel zararlardan dolayı sorumluluğunun sınırları hakkında tavsiye görüşünde bulunmasını istemiştir. Kolombiya Hükümetinin bu isteminin ardında Karayip Denizinde planladığı aktivitelerin olası sonuçları bakımından kendisini garanti altına alma ile birlikte, komşularının özellikle de Nikaragua'nın gerçekleştireceği kanal ve açık denizde sondaj çalışmalarının olumsuz sonuçlarından korunma ihtiyacı yatmaktadır²¹. Konu, bölgedeki diğer devletlerin de ilgisiyle karşılanmış ve Arjantin, Bolivya, Guatemala, Panama ve Honduras Hükümetleri de Mahkeme'ye gözlemlerini sunmuşlar ve temsilcileri toplantılara katılmışlardır.

¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. GEMALMAZ, Mehmet Semih: Ulusalüstü İnsan Hakları Usul Hukukunda Geçici Önlem, 2. Kitap, Legal Yayınevi, İstanbul 2007, s.5-442.

¹⁷ KALIN, Walter/KÜNZLI, Jörg: The Law of International Human Rights Protection, Oxford University Press, New York 2009, s.238.

¹⁸ GEMALMAZ, Mehmet Semih: Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, 8. Baskı, Legal Yayınevi, 2012, s.395.

¹⁹ GEMALMAZ, Mehmet Semih: Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, s.396.

²⁰ GEMALMAZ, Mehmet Semih: Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, s.396-397.

²¹ BANDA, Maria L: "Inter-American Court of Human Right's Advisory Opinion on the Environment and Human Rights", American Society of International Law Insights, 22(6), 2018, <https://www.asil.org/insights/volume/22/issue/6/inter-american-court-human-rights-advisory-opinion-environment-and-human>, (Erişim Tarihi: 24.10.2019).

B. Temel Meseleler

Kolombiya Hükümeti, başvurusunda üç temel meseleyi ele almıştır²². Bu meselelerden ilki, Sözleşme'nin yer ve kişi bakımından uygulama alanına ilişkindir. Haklara Saygı Gösterme Yükümlülüğü" başlığını taşıyan Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 1/1 maddesinde yer alan düzenleye göre; " Sözleşmeye Taraf Devletler, burada tanınan haklara ve özgürlüklere saygı göstermeyi ve kendi yargılama yetkilerine tabi herkesin söz konusu hakları ve özgürlükleri ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi görüş, ulusal ya da sosyal köken, ekonomik statü, doğum ya da her hangi bir başka gerekçeyle ayrımcılık yapılmaksızın özgürce ve tam olarak kullanabilmelerini taahhüt ederler". Hükümet, Mahkeme'den ilgili düzenleme gereğince Sözleşmeye taraf bir devletin sınırları içerisindeki faaliyetlerinden dolayı, başka bir Taraf Devletin sınırları içerisinde bulunan kişilere karşı Sözleşme ile güvence altına alınan haklar bakımından taahhüt altında olup olmadığı hususunu aydınlatmasını istemiştir.

Kolombiya Hükümeti'nin gündeme getirdiği ikinci mesele, Taraf Devletlerin deniz kirliliğine neden olan faaliyetlerinin Sözleşme'nin 4/1. maddesinde düzenlenen yaşam hakkı ve 5/1. maddesinde düzenlenen kişinin fiziksel, zihinsel ve ruhsal bütünlüğünün korunması haklarını ihlal edip etmediğidir. Son olarak Hükümet Mahkeme'den 4/1 ve 5/1. maddelerde düzenlenen haklara saygı yükümlülüğünün somutlaştırılmasını ve bu bağlamda ilgili yükümlülüklerin ortaya konmasında uluslararası çevre hukukuna ilişkin diğer düzenlemelerin doğrudan kaynak olarak kullanılıp kullanılmayacağını sormuştur.

IV. AMERİKALILAR ARASI İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ'NİN KONUYA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMESİ

A. Genel Olarak

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, tavsiye görüşünün hemen başında, bu görüşün Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi bağlamında Taraf Devletlerin çevrenin korunması hususundaki yükümlülüklerinin etraflıca belirlenmesi için son derece önemli olduğunu vurgulamış ve çevre ile insan hakları kavramları arasındaki organik bağı ortaya koymuştur²³. Bunu yaparken Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Afrika İnsan ve Halklar Hakları Komisyonu kararları ile Birleşmiş Milletler raporları ve uzman görüşlerine de atıf yapan²⁴ Mahkeme'ye göre konuya ilişkin öncelikli olarak belirtilmesi gereken hususlar şunlardır:

- Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı temel bir insan hakkıdır²⁵.
- Başta iklim değişikliği olmak üzere her türlü çevre tahribatı diğer insan hakları ile birlikte sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını ihlal eder²⁶.
- Sözleşmeye Taraf Devletlerin Sözleşme ile garanti altına alınmış hakları koruma yükümlülüğü, yalnızca devletin ülkesi sayılan bir yerde gerçekleşen ihlallerle sınırlı değildir²⁷.

Mahkeme ilgili tavsiye görüşünün devamında bu üç hususun ayrıntılarına yer vermiştir.

B. Sağlıklı Bir Çevrede Yaşama Hakkı

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşünde, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının Sözleşmede garanti altına alınan diğer temel haklardan bağımsız bir temel hak olduğunu ifade etmiştir²⁸. Esasında Mahkeme'nin önüne çevresel zararlara ilişkin daha önce de başvurular gelmekte idi. Mahkeme bu başvurularda sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının ihlal edilip edilmediğini, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihatlarına benzer şekilde diğer temel haklarla ilişkilendirmek suretiyle değerlendirmiştir²⁹. Bunun nedeni Avrupa İnsan Hakları

²² FERIA-TINTA, Monica/MILNES, Simon C.: "The Rise of Environmental Law in International Dispute Resolution: Inter American Court of Human Rights Issues a Landmark Advisory Opinion on the Environment and Human Rights", Yearbook of International Environmental Law, 27(1), 2016, s.66.

²³ OC-23/17, paragraf 46.

²⁴ OC-23/17, paragraf 46-55.

²⁵ OC-23/17, paragraf 55.

²⁶ OC-23/17, paragraf 49.

²⁷ OC-23/17, paragraf 72.

²⁸ OC-23/17, paragraf 55.

²⁹ TILL, Markus/SILVA SANCHEZ, Pedro Pablo: "Zum Schutz der Umwelt durch die Amerikanische Menschenrechtskonvention: Das Gutachten des IAGMR OC 23-2017", Zeitschrift für Umweltrecht (ZUR), Heft 3, 2019, s.152.

Sözleşmesi'nde olduğu gibi açık bir şekilde Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nde de sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına yer verilmemiş olmasıdır. Öte yandan bu Tavsiye Görüşünde Mahkeme, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin "yaşayan bir belge" olduğundan yola çıkarak, önceki içtihatlarından farklı bir şekilde diğer temel haklardan bağımsız bir temel hak olarak yorumlamıştır³⁰.

Mahkeme'ye göre sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı hem kolektif hem de bireysel yönü olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisinde yer alan bir temel haktır. Hakkın kolektif yönü, şimdiki ve gelecek nesillerin ortak çıkarlarını temsil etmesini, bireysel yönü ise sağlıklı bir çevrenin bireyin diğer temel haklarından yararlanmasının ön koşulu olmasını ifade eder³¹. Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, her ne kadar Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nde diğer temel haklardan bağımsız bir hak olarak düzenlenmiş olmasa da Sözleşmeye ek San Salvador Protokolü'nün 11. maddesinde açık bir şekilde güvence altına alınmıştır³². Yine Protokol'ün başlangıç kısmında belirtildiği üzere sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının da içerisinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve kültürel haklarla medeni ve siyasi haklar arasında yadsınamaz bir bağ vardır. Bu kategorilerden herhangi birisine dahil olan bir hak güvence altına alınmadığı sürece diğer hakların güvence altına alınmış olmasının da bir anlamı kalmaz. Bir başka deyişle tüm temel hak ve özgürlükler, insanın insan onuruna yaraşır bir yaşam sürmesini güvence altına almayı amaçlayan bölünmez bir bütündür³³. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 26. maddesinde yer alan düzenleme gereğince de Taraf Devletler ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda sürekli gelişimi taahhüt etmektedirler. Mahkeme'ye göre temel hakların bölünmezliği ve bütünselliği ilkeleri San Salvador Protokolü'nün başlangıç kısmı ile 11. maddesinin ve Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 26. maddesinin bağlantılı olarak yorumlanmasını gerektirir. Bu husus aynı zamanda Taraf Devletlerin çevrenin korunması ile ilgili maddi ve usuli yükümlülüklerinin hukuki dayanağını teşkil eder³⁴.

C. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin Sınır Aşan Hak İhlallerinde Uygulanabilirliği

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşünde açıklığa kavuşturduğu ikinci husus, bir Taraf Devletin kendi sınırları içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin sebep olduğu çevresel zararın etkilerinin sınırları dışında ortaya çıkması halinde sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının ihlalden dolayı sorumlu tutulup tutulamayacağıdır. Taraf olunan insan hakları sözleşmeleri uyarınca, devletlerin hak ve özgürlükleri koruma yükümlülükleri kural olarak devletin ülkesi sayılan bir yerde gerçekleşen ihlallerle sınırlıdır. Bir başka deyişle insan haklarına ilişkin sözleşmelerin ülke dışında meydana gelen olaylara uygulanma kabiliyeti yoktur. Bununla birlikte örneğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi bakımından Sözleşmeye uyma yükümlülüğü dar anlamda devletin siyasi sınırlarıyla belirlenmemiştir³⁵. Sözleşmeye Taraf Devletin fiili egemenlik alanı kapsamındaki herhangi bir yerde gerçekleşen ihlallerden ötürü de sorumluluğu söz konusudur³⁶. Bunun için ilgili devletin kendi sınırları dışındaki söz konusu alan veya kişiler üzerinde "etkin denetim" kurması şartı aranır. Öte yandan devletlerin kendi sınırları içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin neden olduğu çevresel tahribatın, sınırları dışındaki etkilerinden dolayı sorumlu tutulup tutulamayacakları hususu daha önce Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi veya başka bir uluslararası yargı merci tarafından tartışılmış değildir.

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 1/1. maddesinde geçen "yargılama yetkisine tabi herkes" ifadesini Sözleşmeye Taraf Devletin kendi ülkesinin sınırları içerisinde olsun olmasın "etkin denetim" kriterinden yola çıkarak yorumlamış,

³⁰ OC-23/17, paragraf 43-44.

³¹ FERIA-TINTA, Monica/MILNES, Simon C.: "International Environmental Law fort he 21st Century: The Constitutionalization of the Right to a Healthy Environment in the Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion 23", Anuario Colombiano de Derecho Internacional (ACDI), 12, 2019, s.53.

³² OC-23/17, paragraf 47.

³³ OC-23/17, paragraf 47.

³⁴ OC-23/17, paragraf 55.

³⁵ TEZCAN, Durmuş/ERDEM, Mustafa/SANCAKDAR, Oğuz/ÖNOK, Rifat Murat: İnsan Hakları El Kitabı, 7. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 2018, s.70.

³⁶ DUTTWILER, Michael: "Authority, Control and Jurisdiction in the Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights", Netherlands Quarterly of Human Rights, 30, 2012, s.137.

böylelikle Sözleşme'nin uygulanma alanını bir hayli genişletmiştir³⁷. Buna göre, Sözleşmeye taraf bir devletin kendi sınırları içerisindeki faaliyetlerinin sebep olduğu çevresel tahribatın sınır dışı etkilerinden sorumlu tutulabilmesi, kendi sınırları dışında bulunsalar dahi Sözleşme'nin koruması altındaki kişiler bakımından hak ihlaline sebep olmuşsa mümkündür. Bir başka deyişle Mahkeme, “etkin denetim” kriterini kendi sınırları dışındaki bir alan veya kişiler üzerindeki denetim olarak değil, kendi ülkesinde gerçekleşen ancak etkilerini sınırları dışında da gösteren faaliyetleri üzerindeki denetim olarak yorumlayarak, ilgili kriteri yeniden tanımlamıştır. Mahkeme'ye göre devletlerin Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi bağlamında sorumlu tutulabilmesi için ortaya çıkan zarar ile devletin ihmali veya eylemi arasında nedensellik bağı bulunması yeterlidir. Bununla birlikte, devletlerin kendi sınırları içerisindeki faaliyetlerinin sınırdışı etkilerinden doğan sorumluluğu istisnai nitelikte olup dar yorumlanmalıdır³⁸.

D. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Taraf Devletlerin Çevrenin Korunması ile İlgili Maddi ve Usuli Yükümlülükleri

OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşü ile Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, Taraf Devletlerin kendi ülkelerindeki faaliyetlerinin neden olduğu sınırı aşan çevresel tahribattan dolayı maddi ve usuli yükümlülüklerini de ortaya koymuştur. Buna göre Taraf Devletler, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi ile garanti altına alınan yaşama hakkı ve kişinin fiziksel, zihinsel ve ruhsal bütünlüğünün korunması hakkı bağlamında Sözleşme'nin koruması altındaki kişileri çevresel tahribatın sebep olduğu zararlardan “koruma” ve bu hakların getirdiği güvenceleri “sağlama” yükümlülükleri altındadır. Mahkeme'ye göre bu yükümlülükler, uluslararası çevre hukukuna ilişkin düzenlemeler ışığında yorumlanmalıdır³⁹. Bu bağlamda Mahkeme özellikle, önleme, iş birliği yapma, katılım ve bilgiye ve yargıya erişim hakları gibi usuli çevresel hakların tanınması yükümlülükleri üzerinde durmuştur.

1. Önleme Yükümlülüğü

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'ne göre Sözleşmeye Taraf Devletler, kendi sınırları içerisinde gerçekleştirdikleri faaliyetlerin, sınırları dışında meydana getirdikleri çevresel tahribatı önleme yükümlülüğü altındadır⁴⁰. Buna göre devletler, ulusal hukuklarında sınırı aşan çevresel tahribata neden olabilecek faaliyetlerle ilgili yasal düzenlemeleri yapmalı, söz konusu faaliyetleri gözlem ve denetim altında tutmalıdır. Bu faaliyetlere yönelik olarak istenmeyen sonuçların doğmasını engelleyebilecek nitelikte önlemlerin alınmasının, bilimsel ve teknolojik altyapı çalışmalarını gerektirmesi halinde devletler, kendi imkanları çerçevesinde bunların sağlanmasından da sorumludur. Bunun dışında devletlerin, düzenli aralıklarla etki değerlendirme raporları hazırlamak, acil durum eylem planları yapmak gibi olası çevresel felaketlerin zararlarını en aza indirmek konusunda da yükümlülükleri vardır⁴¹.

Mahkeme, Taraf Devletlerin yukarıda yer verilen yükümlülüklerinin sınırsız olmadığını da altını çizmiştir⁴². Buna göre devletler yalnızca, yaşama hakkı ve kişinin fiziksel, zihinsel ve ruhsal bütünlüğünün korunması haklarını ihlal eden bildikleri veya kendilerinden bilmeleri beklenen riskler karşısında yükümlülük altındadır. Şüphesiz ki, ortaya çıkan çevresel tahribat ile bu hakların ihlali arasında nedensellik bağı bulunması da aranır⁴³.

2. İhtiyat İlkesi

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'ne göre Taraf Devletler, yaşama hakkı ve kişinin fiziksel, zihinsel ve ruhsal bütünlüğünün korunması haklarının korunması hususunda azami özeni göstermekle yükümlüdürler. Bu nedenle, bilimsel belirsizlik durumlarında dahi

³⁷ ABELLO GALVIS, Ricardo/AREVALO RAMIREZ, Walter: “Inter American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17: Jurisdictional, Procedural and Substantive Implications of Human Rights Duties in the Context of Environmental Protection”, *Review of European, Comparative & International Environmental Law (RECIEL)*, 28, 2019, s.220.

³⁸ ABELLO GALVIS/AREVALO RAMIREZ, s.220.

³⁹ OC-23/17, paragraf 81-82, 93.

⁴⁰ OC-23/17, paragraf 127-174.

⁴¹ FERIA-TINTA, Monica/MILNES, Simon C.: “The Rise of Environmental Law in International Dispute Resolution: Inter American Court of Human Rights Issues a Landmark Advisory Opinion on the Environment and Human Rights”, s.68-69.

⁴² OC-23/17, paragraf 101.

⁴³ ABELLO GALVIS/AREVALO RAMIREZ, s.220.

çevreye gelebilecek olumsuz etkilerin önlenmesi için gerekenlerin yapılması yükümlülüğü anlamına gelen ihtiyat ilkesi⁴⁴, OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşü ile Mahkeme tarafından taraf devletlerin Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde yükümlülüklerinin belirlenmesi bakımından gözetilmesi gereken bir ilke olarak kabul edilmiştir⁴⁵.

3. İşbirliğinde Bulunma Yükümlülüğü

Bir devletin kendi sınırları içerisindeki faaliyetlerinden kaynaklanan çevresel tahribatın sınırlar dışı etkilerinin giderilmesi şüphesiz ki, buna neden olan devleti söz konusu etkilerin ortaya çıktığı devletle işbirliğinde bulunmasını gerektirir. İlgili Tavsiye Kararı'nda da Mahkeme, bu hususa yer vermiş ve devletlerin gerek bizzatı çevrenin gerekse kişilerin haklarının korunması için iyi niyetle hareket etme, gerekli hallerde uyarılarda bulunma, danışma ve bilgi paylaşımı gibi konularda işbirliği içerisinde hareket etme yükümlülüğü altında olduklarını ifade etmiştir⁴⁶.

4. Usuli Çevresel Haklar

Son olarak Mahkeme, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nde yer alan hakların gerçek anlamda hayata geçirilebilmesi için kişilere, katılma, bilgiye ve yargıya erişim gibi usuli hakların sağlanması gerektiğini belirtmiştir. Mahkeme'ye göre Taraf Devletler bu hakları kişilere karşı ayrımcılık gözetmeksizin tanımakla yükümlüdürler⁴⁷.

Aslında Mahkeme, daha önce vermiş olduğu kararlarında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 13. maddesinin Taraf Devletleri çevreye zarar verme riski taşıyan faaliyetler konusunda kişilere bilgiye erişim hakkı sağlama yükümlülüğü altına soktuğunu hüküm altına almıştır. İlgili Tavsiye Görüşü ile devletlerin ayrıca 23/1 (a) maddesi ile çevre ile ilgili alınacak kararlara katılım, 8/1 ve 25. maddeler gereğince ise kişilerin yargıya erişiminin sağlanması yükümlülükleri olduğu da ifade edilmiştir. Bu yönüyle, ilgili Tavsiye Görüşü ile Mahkeme bir bakıma, devletlerin usuli çevresel hakları tanıma yükümlülüklerini ortaya koyan Birleşmiş Milletler Rio Deklarasyonu'nun 10 numaralı ilkesini Amerika kıtası açısından hayata geçirmiş olmaktadır⁴⁸.

V. SONUÇ

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşünün çevrenin korunması ve insan hakları arasındaki ilişkinin ortaya konması ile ilgili olarak pek çok açıdan ezber bozan nitelikte olduğunun söylenmesi mümkündür.

Öncelikle bu Tavsiye Görüşü ile ilk defa, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı Sözleşme içerisinde ayrıca ve açıkça düzenlenmiş olup olmamasına bakılmaksızın, Sözleşme ile güvence altına alınan diğer haklarla ilişkilendirilmeden, hakların bütünselliği ve bölünmezliği ilkeleri göz önüne alınarak bağımsız bir temel hak olarak kabul edilmiştir. Mahkemenin bu kabulü, genellikle insan hakları sözleşmeleri ile açıkça güvence altına alınmayan ekonomik ve sosyal hakların yargısal başvuruya konu edilebilir hale gelmesine kapı aralarken, aynı zamanda çevre hakkını diğer insan haklarından bağımsızlaştırarak çevrenin korunmasını insan odaklı merkezden uzaklaştırmaktadır. Çevrenin korunmasının insan açısından önemli olduğu kadar, diğer canlıların yaşamsal varlıklarını sürdürebilmeleri açısından önemini vurgulayan bu yaklaşım, uluslararası çevre hukukunun günümüzde gelişen eğilimiyle aynı doğrultudadır.

OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşünün bir diğer önemli yönü Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Taraf Devletlerin çevrenin korunmasına ilişkin maddi ve usuli yükümlülüklerini açıkça ortaya koyması ve bunu yaparken de çevre hukukuna ilişkin uluslararası hukuk kaynaklarına doğrudan atıfta bulunmasıdır. İlgili Tavsiye Görüşü ile hukuken bağlayıcı olmayan Stockholm ve Rio Deklarasyonlarında yer alan devletlerin çevresel tahribatı önleme ve işbirliği yükümlülükleri ile ihtiyat ilkesi gibi ilkeler somutlaştırılmış, böylelikle çevrenin korunmasına ilişkin olarak ilgili düzenlemeler yalnızca etik açıdan bağlayıcı düzenlemeler olmaktan çıkarılmıştır. Son olarak OC-23/17 sayılı Tavsiye Görüşü ile Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi devletlerin kendi sınırları dışındaki insan hakları ihlallerinden dolayı sorumlulukları

⁴⁴ TURGUT, Nükhet: "İhtiyat İlkesi", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 45(1), 1996, s.76.

⁴⁵ OC-23/17, paragraf 175-180.

⁴⁶ OC-23/17, paragraf 181-209.

⁴⁷ OC-23/17, paragraf 238-240.

⁴⁸ BANDA, s.5.

konusunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kabul ettiği "etkin denetim kurma" kriterini yeniden yorumlayarak, devletlerin sorumluluğunu genişletmiştir. Buna göre, "etkin denetim kurma" yalnızca mağdurun kendisi veya bulunduğu yer üzerindeki denetim olarak değil, aynı zamanda devletin kendi sınırları içerisinde gerçekleştirdiği ancak olumsuz etkilerini sınırları dışında gösteren faaliyetleri üzerindeki denetim olarak da anlaşılmalıdır. Bu husus özellikle devletlerin hava kirliliği, zararlı kimyasal atıklar ve hatta iklim değişikliğine neden olan faaliyetlerinin yargısal başvuru konusu yapılabilmesi açısından önemli olmakla birlikte uluslararası şirketlerin faaliyetlerinin uluslararası hukuk tarafından ele alınabilmesine ilişkin yeni savlar ortaya koyabilmesi bakımından önemlidir⁴⁹.

KAYNAKÇA

- ABELLO GALVIS, Ricardo/AREVALO RAMIREZ, Walter: "Inter American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17: Jurisdictional, Procedural and Substantive Implications of Human Rights Duties in the Context of Environmental Protection", *Review of European, Comparative & International Environmental Law (RECIEL)*, 28, 2019, s.217-222.
- ASLAN, Volkan: "Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sistemi", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(2), 2012, s.261-296.
- BANDA, Maria L: "Inter-American Court of Human Right's Advisory Opinion on the Environment and Human Rights", *American Society of International Law Insights*, 22(6), 2018, s.1-5.
- BLOOM, Barbara Lee: *The Organization of American States*, Infobase Publishing, New York 2008.
- DE OLIVEIRA MAZZUOLI Valerio/DE FARIA MOREIRA TEIXEIRA Gustavo: "Greening The Inter American Human Rights System", *L'Observateur des Nations Unies*, 33, 2012-2, s.299-313.
- DUTTWILER, Michael: "Authority, Control and Jurisdiction in the Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 30, 2017, s.137-162.
- DUYMAZ, Erkan: "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, 2012, s.121-160.
- DWYER, Amy S.: "The Inter-American Court of Human Rights: Towards Establishing an Effective Regional Contentious Jurisdiction", *13 B.C. Int'l & Comp. L. Rev.* 127, 1990, s.127-166.
- FERIA-TINTA, Monica/MILNES, Simon C.: "The Rise of Environmental Law in International Dispute Resolution: Inter American Court of Human Rights Issues a Landmark Advisory Opinion on the Environment and Human Rights", *Yearbook of International Environmental Law*, 27(1), 2016, s.64-81.
- FERIA-TINTA, Monica/MILNES, Simon C.: "International Environmental Law for the 21st Century: The Constitutionalization of the Right to a Healthy Environment in the Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion 23", *Anuario Colombiano de Derecho Internacional (ACDI)*, 12, 2019, s.43-84.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih: *Latin Amerika'da İnsan Hakları*, 3. Baskı, Kavram Yayınları, İstanbul 1994.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih: *Ulusalüstü İnsan Hakları Usul Hukukunda Geçici Önlem*, 2. Kitap, Legal Yayınevi, İstanbul 2007.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih: *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 8. Baskı, Yayınevi, 2012.
- GÜNEŞ, Ahmet M.: "Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 70(1), 2012, 83-114.
- GÜNEŞ, Ahmet M.: *Çevre Hukuku*, XII Levha Yayınları, İstanbul 2015.
- KALIN, Walter/KÜNZLI, Jörg: *The Law of International Human Rights Protection*, Oxford University Press, New York 2009.
- ÖZDEK, Yasemin: *Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, TODAİE Yayınları No: 249, Ankara 1993.
- SHELTON, Dinah: *Regional Protection of Human Rights*, Oxford University Press, New York 2008.
- SHELTON, Dinah: *Remedies in International Human Rights Law*, 2. Baskı, Oxford University Press, USA 2006.
- TEZCAN, Durmuş/ERDEM, Mustafa/SANCAKDAR, Oğuz/ÖNOK, Rifat Murat: *İnsan Hakları El Kitabı*, 7. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 2018.

⁴⁹ FERIA-TINTA, Monica/MILNES, Simon C.: "The Rise of Environmental Law in International Dispute Resolution: Inter American Court of Human Rights Issues a Landmark Advisory Opinion on the Environment and Human Rights", s.80.

- TILL, Markus/SILVA SANCHEZ, Pedro Pablo: “Zum Schutz der Umwelt durch die Amerikanische Menschenrechtskonvention: Das Gutachten des IAGMR OC 23-2017”, Zeitschrift für Umweltrecht (ZUR), Heft 3, 2019, s.150-157.
- TURGUT, Nükhet: “İhtiyat İlkesi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 45(1), 1996, s.67-102.
- TURGUT YILMAZ, Nükhet: Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2017.